

Հակոբ Պետրոսյան

ԻՍ ՀԱՅՐԵՆԱԶՐԿՎԱԾ ԾՆՈՂՆԵՐԻ ՈՐԴՍԱԿԱՆԸ

Ես, որ ներկայացնում եմ ծնողներիս պատմածները, ծնվել եմ 1928 թ. Բաթում քաղաքում: 1948 թ. ավարտել եմ Բաթումի հայկական դպրոցը, ընդունվել եմ Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը: 1953 թվականին ավարտելով համալսարանը՝ դասավանդել եմ հայոց լեզու և գրականություն Հրազդանի Սոլակ գյուղի, ապա Բաթումի հայկական դպրոցներում: 1960 թ. մինչև 2010 թվականը աշխատել եմ Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունում որպես խմբագիր, գլխավոր խմբագիր: 2010 թվականից խմբագրում եմ համալսարանի պատմության ֆակուլտետի «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդեսը: Հրատարակել եմ «Գեղամ Տեր-Կարապետյան» («Մշո Գեղամ»), «Սեյլան, կյանքը և գործը» մենագրությունները, «Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության մատենագիտությունը», կազմել եմ (Ա. Մադոյանի հետ) Մկրտիչ Խրիմյանի (առաջին անգամ խորհրդային Հայաստանում), Շեքսպիրի ընտիր երկերի միհատորյակները, Մշո Գեղամի ստեղծագործությունները՝ երկու հատորով: Գրել և տպագրել եմ պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, հուշեր, գիտական հոդվածներ: Բանասիրական գիտությունների թեկնածու եմ¹: Ունեմ երեք զավակ՝ Արշալույս (անգլերենի դասախոս Երևանի պետական համալսարանում), Առաքել (ջութակահար Հայաստանի պետական կամերային համույթում), Արմենուհի (բանասեր, գիտ. թեկնածու) և 4 թոռ:

Հակոբ Պետրոսյան

Մշո դաշտ, Սոխագոմ, եղեռն, որբանոցային կյանք, Խնուս, Քաղքիկ գյուղ, Մինասի Մանուկ, տարագրյալ, Ալեքսանդրապոլ

Հայրս՝ Բաղդասար Գասպարի Պետրոսյան: Ինչպես տարագիր բոլոր ընտանիքներում, մենք՝ երեխաներս, մանկական տարիներից արդեն տեղյակ էինք մեր ծնողների ողբերգական անցյալին: Այդ ընկալումները մանկական չիմացության և միամտության սահմաններից չէին անցնում: Հետագայում ավելի խոր գիտակցեցինք, թե մենք ով ենք և ինչու էինք գտնվում այս տարաշխարհում, ոչ թե մեր ծնողների հայրենիքում: Այդ ընկալմանը նպաստում էին հորս և մորս տխուր պատմությունները իրենց երկրից, մանկությունից և որբանոցային կյանքից: Բացի այդ, մանկուց ապրում էինք այստեղ գաղթած մշեցիների միջավայրում ու բարեկամական կապեր պահպանում նրանց հետ՝ տխուր և ուրախ օրերին, ամեն մոր տարի հայրենակիցները մեզ

¹ Այս տեղեկությունները հաղորդում եմ՝ մշելու եղեռնից հետո մեր գերդաստանի վերագաղթոնքի իրողությունը:

հետ էին կիսաթուրքական-կիսահունական-կիսավրացական այդ քաղաքում, որտեղ մենք մեծացանք:

Շարադրում եմ այն, ինչ լսել եմ հորիցս ու մտապահել եմ. դա դարձել է իմ կենսագրության ու աշխարհայացքի բաղկացուցիչ մասը:

Երկրում՝ Մշո դաշտի (Մուշ քաղաքին մոտ) իրենց Սոխգոմ գյուղում նրանք ճանաչված էին իբրև Յագո-Պետրոսի տներ. մի մասը գրվում էին Յակոբյաններ, մյուսը՝ Պետրոսյաններ: Սոխգոմը 120 տուն և հազար բնակիչ ուներ, որից մի քանի տուն քրդեր, որոնք հայերեն էին խոսում: Պետրոսի գերդաստանի (Պես էին անվանում) զավակներն էին Յակոբը, Գասպարը, Բարսեղը, Ապետը և Խումարը: Գասպարը, որ հորս հայրն էր, պանդխտել էր Թիֆլիս, և լուր չունեին նրանից: Բարսեղը մինչև կոտորածները պանդխտել էր Ամերիկա (Ֆրեզնո): Յակոբը՝ մեծ եղբայրը, և Ապետը գյուղում էին, Խումարը ամուսնացել էր գյուղի Ադամյանների Յովսեփի (Յովստ) հետ: Տանը կային երկու տղա երեխաներ՝ Բաղդասարը և Ապետի զավակ Առաքելը: Բաղդասարին խնամում էր մեծ հորեղբայր Յակոբը, որը ամուսնացած էր, բայց երեխա չուներ: Յորեղբայրը առանձին խնամքով էր վերաբերվում պանդուխտ եղբոր զավակին՝ Բաղդասարին, որի մայրը նորից ամուսնացել էր: Մի անգամ տուն գալիս նա տեսնում է, որ տղան տխուր է. իմանալով, որ կինն է նեղացրել, շատ խիստ պատժում է նրան: Ձմեռվա կեսին, ձյուն ու բքին եթե Բաղդասարը խնձոր էր ուզում, հորեղբայրը դժվարությամբ, բայց կատարում էր նրա ցանկությունը:

Այսպես ապրում էին թուրքական անտանելի կեղեքման պայմաններում իրենց ավանդական ու բարոյական միստ ու կացով մինչև 1915 թվականը:

Յակոբ հորեղբայրը ջրաղացպան էր, նաև լավ արհեստավոր: Եղեռնի օրերին ամբողջ գյուղը քարուքանդ արեցին ու թալանեցին: Անխնա կոտորեցին հայ բնակիչներին, որոնց մի մասը, փախչելով գյուղից, ապաստանեց Քանա սարում: Ամենաքստմնելին այն էր, որ ջարդարար թուրքերը և քրդերը չբավարարվեցին կոտորածներով: Փամփուշտ խնայելու համար տներում մնացած կանանց ու երեխաներին լցնում էին գյուղի մարագները ու այրում, ինչպես այրեցին Ալիզման գյուղի մարագներում Ս. Կարապետ վանքի երեսունամյա վանահայր, վարդապետ ու առաջնորդարանի փոխանորդ Վարդան վարդապետին՝ Մուշի մի խումբ քաղաքացիների հետ: Այսպես, Սոխգոմի մարագներում ողջակիզվեց հորեղբայր Ապետի ընտանիքը՝ կինը և աղջիկները, փրկվեց միայն 9-ամյա Առաքելը՝ մարագի նեղ պատուհանից փախչելով, որ հորդորել էր մարագում գտնվող ծեր մանեն: Փախչող տղայի հետևից կրակել էին, բայց վրիպել: Սպանել էին գերդաստանի մեծին ու փոքրին: Արհեստավոր Յակոբ հորեղբորը, հայտնի չէ՝ ինչ կերպ, հաջողվել էր փրկել փոքրիկ Բաղդասարին ու թաքնվել: Այդ խառը ժամանակներում երեխայի հետ հայտնվում է Մուշ քաղաքում: Նրանք պատահաբար Ջաֆար աղայի տանը, որը ճանաչում էր հորեղբայր Յակոբին և բարյացական էր հայերի նկատմամբ, գտնում են Առաքելին:

1916 թ. ձմռանը հայ կամավորներն ու ռուսական զորքերը գրավում են Մուշ քաղաքը: Իրենց գյուղերից փախած ու ողջ մնացած բնակիչները, Սասունի փախստականները գալիս են Մուշ: Յակոբ հորեղբայրը «ջաղացպանություն» է անում՝ երկու

երեխաներին պահելու համար: Հայրս պատմում էր, որ իր հորեղբայր Ապետը Քանա սարից ծպտյալ գյուղ է վերադառնում՝ տեսնելու, թե իր ընտանիքը ի՞նչ եղավ և օգնություն (հաց) տանելու սար, քրդերի կողմից նկատվում է և իր տան շենի առաջ գնդակահարվում, այն Ապետը, որ երկանքի քարերը գյուղի մի ծայրից ձեռքով տանում էր մյուս ծայրը, այն Ապետը, որին չէին համարձակվում թթու խոսք ասել կամ դիմադրել: Ասում են, որ նրա հավատարիմ շունը օրերով մնացել է տիրոջ դիակի մոտ: Ապետի հորաքրոջ աղջիկ Մարիամը, որ նույնպես վիրավորվել էր քրդի գնդակից և որի խորթ մորը, երեխաներին սպանել էին, հետևյալն է պատմում. «Ապետը շատ քաջ, համարձակ էր: Մի անգամ գյուղի ճանապարհին հանդիպում են 5-6 հոգի, որոնք փորձում են հարձակվել նրա վրա: Ապետը բոլորին կապում է իրար և տանում գյուղապետի մոտ: Քրդերը գանգատվում են, թե այդ հայը իրենց ծեծել է: Գյուղապետը Ապետին ազատ է արձակում, նրանց նախատում է, որ մի մարդու չեն կարողացել հաղթել:

Որոշ ժամանակ անց ռուսական զորքը թողնում է Մուշը և հեռանում: Քաղաքից հեռանում են, ով ինչպես կարող էր:

Հորեղբայր Հակոբը չափազանց մտահոգված էր իր երեխաների Բաղդասարի ու Առաքելի ճակատագրով, որոշում է ինչ գնով էլ լինի, նրանց փրկել և հասցնել Արևելյան Հայաստան: Եվ այդ նպատակին հասնելու համար նրան օգնում է իրենց գյուղի ծանոթ քրդերից մեկը, որ խոստանում է կատարել հորեղբոր իղծը, եթե նա օգնի պաշտպանվելու ռուս զինվորներից: Հորեղբոր և երկու որբերի գողգոթան Աշո դաշտից Արևելյան Հայաստան չափազանց բարդ էր ու արհավրալից: Պիտի անցնելին երկար ու ձիգ ճանապարհի խոչ ու խուճերը, վտանգավոր, արյունամած դաշտերն ու բնակավայրերը, ուր թուրք և քուրդ բառերը սարսափով էին հնչում: Ես չեմ հիշում, թե որ ճանապարհով են նրանք ընթացել, քանի օր և ի՞նչ անակնկալներ ու դժվարություններ են կրել: Գանապարհին ստիպված են եղել թաքնվել գետնի տակ թուրքական զորքից ու քրդերից, որոնք երկաթյա շներով փորփորում էին գետինը, հողը՝ հայտնաբերելու հայ փախստականների: Բարեբախտաբար այս անգամ նրանց հաջողվում է խուսափել մահացու վտանգից: Հակոբ հորեղբայրը իր խոստումը չի կարողանում կատարել: Փախստականների մեջ էր խազալը՝ Հակոբ հորեղբոր՝ Ադամյանների տուն հարս գնացած քրոջ տալը: Նա ճանաչում է քրդին, որը կոտորածների ժամանակ սպանել էր իր մեծ եղբայր Հովսեփին (Հովսոյին): Երբ Հակոբը մի քանի րոպե հեռանում է քոչից՝ խազալը, օգտվելով հարմար պահից, սպանում է եղբոր դահճին:

1917-1918 թթ. Հայաստանի համար տնտեսական ու սոցիալական դժվարագույն տարիներ էին. նյութական պակասություն, սով, հիվանդություն, պատերազմ, արևմտահայ գաղթականություն, զործագրկություն: Ապրելը, գոյատևելը աներևակայելիորեն բարդ էր: Երևանում Ամերկոմը բացել էր որբանոցներ: Սովից փրկելու համար այստեղ է հանձնում իր երեխաներին Հակոբ հորեղբայրը: Ինքը ապրում է գաղթականների հատկացված խցում, զբաղվում բեռնակրությամբ, մոտիկ անտառներից փայտ կրում ու վաճառում: Մի անգամ փորձում է երեխաներին որբանոցից հանել, բայց մի ամիս պահելով՝ հանձնվում է, որ դա անհնար է և վերադարձնում է որբանոց: Հրաժեշտ է տալիս նրանց, պատգամում է իրարից չհեռանալ, ջերմագին համբուրում է

իր գերդաստանի մատաղ ծիլերին ու հեռանում է հավետ (պատմվածք են տպագրել այդ մասին: Տեն «Հանդես Երևանի համալսարանի», «Բաժանում», 1994, էջ74-78): Ոչ ոք չիմացավ, թե ինչ եղավ Հակոբ հորեղբայրը: Բարեբախտաբար, նկարվել է իր զավակների հետ: Ես հիշում եմ այդ նկարը, բայց Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից առաջ պատվեր վերցնող լուսանկարիչները Մոսկվա տարան մեծացնելու: Սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, և նկարն էլ կորավ:

Մինչև 1926 թվականը Բաղդասարն ու Առաքելը մնացին որբանոցում, որտեղ սովորեցին գրել ու կարդալ: Ապա, իմանալով, որ Բաթունում են ապրում երկրից գաղթած իրենց ազգականները, մասնավորապես հորս հորաքրոջ աղջիկ Մարիամի ընտանիքը, եկան Բաթուն:

Բաթունում էին բնակվում Պետրոս պապի եղբոր՝ Պողոսի տղա Մուքայելը և մյուս եղբոր՝ Գրիգորի տղա Թումասը, հիշյալ Հովսեփի (Հովսոյի) տղա Սեդրակը (Սեթո)՝ իրենց ընտանիքներով: Տղաները արդեն երիտասարդներ էին և ամենից ավելի կապված էին իրենց հորաքրոջ աղջկա՝ Մարիամի հետ: Սեդրակն էլ Մարիամի փոքր եղբայրն էր: Մենք Մարիամին հորաքույր էինք անվանում: Նա մեր նկատմամբ շատ բարյացակամ էր և ուշադիր ու մեր տունը համարում էր իր քեռու տուն: Եվ մենք մինչև վերջ հաստատորեն կապված մնացինք հորաքրոջ զավակներ Աղավնուն, Հովանին, Դանիելին, Աստղիկին, որոնք այլևս չկան: Այնքան ջերմագին էր նրանց հարազատությունը, որ մահվանից առաջ Մարիամ հորաքույրը ուզեց, որ իր աճյունը ամփոփեն Առաքելի ու Բաղդասարի կողքին:

Առաքելն ու Բաղդասարը առանձնապես ոչինչ չունեին. ապրում էին մի փոքրիկ սենյակում: Բաղդասարը, ինչպես բոլոր մշեցիները, բեռնակիր էր, Առաքելը սովորել էր հյուսնություն և աշխատում էր խորհրդային շինարարության հիմնարկներից մեկում: Երկու եղբայր իրարից անբաժան էին ու համերաշխ: Երբ մենք մեծացանք, նոր միայն իմացանք, որ նրանք հորեղբոր տղաներ են: Բաղդասարը ավելի հեզ, խոնարհ բնավորություն ուներ, Առաքելը բանիմաց ու աշխույժ էր: Հակոբ հորեղբոր պատվիրանի համաձայն միշտ իրար հետ էին, անբաժան: Բաղդասարի ամուսնությունից հետո էլ միասին էին ապրում:

Բաղդասարը ամուսնացավ 1927 թվականին Խնուսի Քաղքիկ գյուղից Մարգարիտի հետ, երբ վերջինս Լենինականի ամերիկյան որբանոցի մի խումբ որբ աղջիկների հետ Բաթունից նավով գնում էր Սուխում՝ աշխատանքի: Բաղդասարը հավանեց Մարգարիտին ու նրա ճամպուրակը վերցնելով՝ նրան տուն տարավ:

Մեկ տարի հետո ծնվեց նրանց ավագ որդին, որին անվանեցին իրենց բազմաչափ չար ու ազատարար հորեղբոր անունով՝ Հակոբ: Ապա 1929 թ. ծնվեց Պետրոսը (պապի անունը), 1930-ին՝ Արշալույսը (Առաքելի՝ մարագուն ողջակիզված քրոջ անունը): Լավ-վատ ապրում էին, կարծես երեխաների ծնունդով վերակենդանանում էին եղեռնի զոհերի հիշատակները: Բայց ցավը, տառապանքը այնքան խորն էր ու անանցանելի, որ տարագիր հայերը շարունակում էին ողբալ իրենց հարազատներին, հիշել նրանց. երկրի կարոտը մաշում էր բոլորին: Մշեցիների ու մյուս տարագրյալների մեծ մասը ապրում էր ժամանակավոր կացարաններում, անհարմար տներում, խոր նկուղներում, սեփականություն ձեռք չէին բերում այն խորը հավատով ու հույսով, որ շուտով

բացվելու են երկրի դռներն ու իրենք վերադառնալու են հայրենիք: Բայց այս հույսը ժամանակի ընթացքում խամրեց, չիրականացավ:

1936 թ. ամռանը երկար հիվանդությունից հետո վախճանվեց Առաքելը 28 տարեկանում՝ պատվախնդրությամբ ու հայրենասիրությամբ աչքի ընկնող մշեցի երիտասարդը՝ հետևանք խորհրդային բանտային կյանքի (երկու տարի քաղբանտարկյալ էր) և խոնավ շինխրամատներում իբրև հյուսն աշխատելու: Սա վերապրող մշեցի երկրորդ երիտասարդն էր, որ խորին կսկիծով կորցնում էր Բաթումի հայ համայնքը: Բաղդասարը մնաց իր կնոջ ու երեք երեխաների հետ: Անցավ ժամանակ: Սկսվեց Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը:

Հիվանդանալուց առաջ Առաքելը նշանվեց սոխգոմցի Մանուկի դստեր՝ Ազնիվի հետ, բայց չհասցրեց ամուսնանալ: Առաքելը ուներ մշեցի ընկերներ, որոնց հետ հաճախ էր հանդիպում նաև մեր տանը. ունեին նվագախումբ: Սոխգոմցի Արտաշը նվագում էր թառ, Առաքելը՝ բլուլ (փող) և քյամանչա, մյուսների անունները չեմ հիշում: Ես Արտաշի մոտ եմ սովորել թառ նվագել: Դժբախտաբար, Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից Արտաշը չվերադարձավ: Ուներ երկու տղա՝ Սուրիկը և Ջորիկը, տիկինը՝ Արուսյակ, որոնք պատերազմի ժամանակ Բաթումից տեղափոխվեցին Երևան:

1941 թ. պատերազմին մասնակցեց նաև հայրս՝ Բաղդասարը, թողնելով տանը հինգ երեխա, մեծը՝ 13 տարեկան, ես էի: Մի կերպ ապրեցինք հինգ տարի: Մայրս աշխատում էր, ես նույնպես, և դպրոց էի գնում: Աստված պահեց հորս, և նա վերադարձավ պատերազմից: Բայց մենք անգնահատելի կորուստներ ունեցանք. պատերազմյան և հետպատերազմյան նյութական աննպաստ պայմանների պատճառով. անբուժելի հիվանդությունից մահացան Արշալույս քույրս (1948 թ.) և եղբայրս՝ Պետրոսը (1949 թ.): Ես գնացի Երևան՝ սովորելու համալսարանում (1948 թ.): Ընտանիքով տարանք նաև ետպատերազմյան դժվարին փորձությունները: 1971 թ. կյանքից հեռացավ հայրս՝ Բաղդասարը՝ մեզ թողնելով անսահման կարոտ և սեր մեր բնիկ հայրենիքի՝ Տարոնի, Մուշի նկատմամբ: Այսպես վերջացավ եղեռնի հետևանքով որբացած երկու երեխաների երկրային կյանքը՝ ծուլվելով մեկ ու կես միլիոն անմեղ մահատակների:

Մայրս՝ Մարգարիտ Ավետիսի Պետրոսյան: 1972 թ. (մարտ ամիս) իմ խնդրանքով մայրս գրի առավ նախապես մեզ պատմած հիշողությունները որբանոցում սովորած հայերենով, որոնք մեզ համար մասունքի արժեք ունեն: Իր տառապագին մանկությունից դրվագները պատմում էր բանավոր խոսքին յուրահատուկ երանգով, որ ավելի տպավորիչ էր, քան գրավոր շարադրանքը:

Մայրս՝ Մարգարիտ Ավետիսի Մինասյանը (Պետրոսյան), ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Խնուսի շրջանի Քաղքիկ գյուղում՝ շրջանում հայտնի նշանավոր Մինասենց Մանուկի գերդաստանում (տե՛ս Ալիխանյան, Հարք-Խնուս), որը մահատակվել էր կոտորածներից ութ տարի առաջ: Մանուկի գավալն էր գյուտարար Միսաքն էր:

«1915 թ. պատերազմին (Առաջին համաշխարհային պատերազմ – Հ. Պ.) ես ութ տարեկան էի: Ապրում էի Խնուսի գավառի Քաղքիկ գյուղում իմ ծնողների հետ, որոնք բավականին անվանի մարդիկ էին: Ազատ թռչունի մման էինք՝ անհոգ և առողջ: Բայց շուտով զրկվեցի ծնողներիցս, և ես, քույրս ու եղբայրս մնացինք մեր տատի ու

հորեղբորս խնամքի տակ մեր սեփական տան մեջ: Մեր տունը շոշի (ճանապարհ) մոտ էր, բոլորն այդտեղով էին անցնում: Տան մոտ կար երեք բարդի ծառ և բնական աղբյուր. գուռ էին սարքել, որ անասունները ջուր խմեն: Հորեղբոր տղա Դավիթենց (հետագայում ապրում էր Թիֆլիսում) տան պատը և մերը նույնն էր: Փոքր հորեղբորս անունը Նազար էր: Կոտորածի ժամանակ թաքնվում էր հարևան քրդի տանը: Մեր գեղի քրդերը մեզ ձեռք չեն տվել, բայց գիտեին, որ մեզ կոտորելու են: Ծանոթներին զաղտնի հայտնել էին, որ իրենց գլխի ճարը անեն: Երբ ասացին, որ հայ պահողներին պատժելու են, Նազարը ուզեց փախչել արտերի մեջ, հետևից հրացանով խփեցին, ես ճղավեցի (բղավեցի) քրդերը սաստեցին: Համբարձման օրեր էին: Նազարը մոր ամուսնացած էր: Դեռ երեխա չունեին: Կինը Խնուսի Հարամիկ գյուղից էր:

Աստված իմ, ինչու զրկեցիր ինձ իմ հարազատներից:

Մի գեղեցիկ առավոտ տանից դուրս եկանք բակ, տեսներք, թե ինչ հրացանի պայթյուն էր և իրարանցում. ամեն մեկը իր գլուխը կորցրած՝ դես ու դեն էր ընկնում, որ մի ճար գտնեն, գյուղից հեռացնեն կանանց ու երեխաներին: Բայց դժբախտաբար մեզ բոլորիս խաբելով՝ քրդերը տարան իրենց գյուղ՝ իբրև մեզ պաշտպանում են: Դրանից հետո սկսեցին մեր ամբողջ գյուղը թալանել: Մեզ էլ իրենց տներում պաշտպանեցին մի շաբաթ ու հանկարծ հայտնեցին, թե գնացեք ձեր գլխի ճարը տեսեք, մեզ հրամայել են, որ եթե մի հայ գտնենք ձեր տներում, ձեզ էլ հետները կվառեն: Ստիպված դուրս եկանք այդ գյուղից և ինքնագլուխ, ով որտեղ կարող էր, գնաց: Ես, որ ամենամեծն էի, բռնեցի քրոջս՝ Անահիտի և եղբորս՝ Հովհաննեսի ձեռքերը ու եկանք մեր գյուղ՝ Քաղքիկ: Հորական տատիկս տանն էր մնացել: Մեզ վերցրեց և գնացինք մոտիկ Խալչաուշ գյուղը, որտեղ ապրում էր մեր հորաքույրը: Ճանապարհին տատս ուզում էր իրեն օգել գետը, բայց մենք լաց եղանք, բռնեցինք փեշերից և թույլ չտվեցինք: Այդ գյուղում տատս մահացավ, կնիկները թաղեցին. տատիս անունը չեմ հիշում, Թռչունցի էին ասում: Մենք մնացինք բոլորովին անտեր: Այստեղից քոչերի հետ ելանք գնացինք, մենք էլ չգիտեինք, թե ուր: Իբր պետք է գնանք Խնուս: Գետը հորդացած էր, կամուրջ չկար, մեզ չփլաղցրին, մտանք ջուրը: Կանայք, բռնած մեր ձեռքերը, տանում էին: Այստեղ ես կորցրի քրոջս ու եղբորս: Եկանք Չաուրմա գյուղը, որտեղ կոտորածից առաջ ամուսնացել էր մայրս: Նոր ամուսնությունից ուներ երեխաներ:

Ամառվա մի շոգ օր էր: Երկար ճանապարհից հետո քոչը կանգնեցրին, նստեցինք հանգստանալու: Քաղցը մի կողմից, հոգնածությունը՝ մյուս կողմից, նստեցինք թե չէ, գլուխս դրեցի գետնին ու քնեցի: Չարթնեցի ծարավից: Տեսա՝ ոչ ոք չկա, միայն ես, երկինքը և գետինը: Գնացի նույն ճանապարհով, չորս կողմը միայն լեռներ էին: Իսկույն նույն ճանապարհով վերադարձա: Արդեն մութն ընկնում էր, իսկ ես ծարավ էի ու սոված: Ճանապարհին մի մեծ քար կար. մտա քարի տակ ու քնեցի մինչև հաջորդ օրը, երբ արևը թեքվել էր արևմուտք: Սկսեցի ջուր փնտրել: Արթնացա, մեկ էլ տեսա մի երեխա ինձ է կանչում: Գնացի այդ ձայնի ուղղությամբ: Նա ինձ ջրի տեղը ցույց տվեց. պաղ աղբյուրից մի լավ խմեցինք: Ինձ տարավ իր մոր և քրոջ մոտ, որոնք թաքնվել էին մասուրի մացառների մեջ: Նստեցինք, հանգստացանք: Մի քսան թուփ անցել էր. լսեցինք ինչ-որ ձայներ: Դու մի ասա, այդ ճանապարհով անցնում էին թուրք ասկյարներ:

Մեզ վերևից նկատել էին և եկան ուղիղ մեզ մոտ: Հարց ու փորձ արեցին: Մեզ հանեցին մացառներից. ճանապարհին ուղտեր կային, գնում էին քաղաք (Խնուս): Վրաններ խփեցին. գիշերը մնացինք այդ վրանների տակ, իսկ առավոտյան շուտ դուրս եկանք միասին, բայց որովհետև մենք չկարողացանք քայլել ուղտերի հետ, մնացինք մի գիշեր էլ ճանապարհին:

Առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Հանկարծ մեր դեմ ելավ մի ցնցոտիավոր քուրդ: Նա այդ կնոջից ոսկի էր ուզում, կինը ասում էր, որ չունի: Քուրդը չհավատաց, կնոջ երեխաները սկսեցին լաց լինել: Քուրդը իր մոտի բահով այնպես խփեց կնոջ տղայի վզին, որ խեղճ տղի քիթ ու բերանից արյուն հոսեց: Քուրդը տեսավ, որ իսկապես կինը փող չունի, արածից փոշմանեց ու հարցրեց. «Սովա՞ծ եք» և մի կտոր հաց տվեց ու գնաց:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Հասանք Խնուսի Սայլու գյուղը, որ մի կիլոմետր հեռու էր քաղաքից: Այդ օրը մենք քնեցինք մի ավերված տան մեջ: Առավոտյան գնացի հաց մուրալու տնից տուն: Չգիտեմ, ինչպես հանկարծ հանդիպեցի քրոջս ու եղբորս, վերցրի բերի մեզ մոտ: Ամեն օր գնում էի քաղաք, հաց էի հավաքում, բերում և մի կերպ ապրում էինք: Բայց որովհետև ինձ շատ դժվար էր ամեն օր քաղաք գնալ, ստիպված եղանք գալ քաղաք: Հենց նոր էինք քաղաք եկել, մեզ բռնեցին թուրք ասկյարները, տարան ձորի վերևում գտնվող բանտը: Ամեն օր ժամը չորսին դուրս էին հանում, ջուր էինք խմում, երկու հարյուր գրամ հաց էլ տալիս էին ամբողջ օրվա համար՝ մինչև մյուս օրը նույն ժամին: Ամառվա շոգ ամիսներ էին. թե՛ սովից, թե՛ կեղտից անհաշիվ էր մեռնողների թիվը: Դիակները հանում զգում էին դուրս, արևից ուռչում էին և քայքայվում:

Տեսան, որ այդպիսով իրենք կտուժեն, խլերա հիվանդության վտանգ կա, կտարածվի քաղաքում, մեզ բոլորիս բանտից հանեցին, տարան ձորի հայոց եկեղեցին: Ամեն օր ժամը երկուսին մեզ դուրս էին բերում ջուր խմելու. կռանում էինք անասունների նման առվի վրա, գնում հաց ստանում ու նորից խցկվում ներս: Այստեղ մահացավ երկու տարեկան Հովհաննես եղբայրս, կանայք թաղեցին ժամի մեջ, ես քնած էի: Երբ զարթնեցի, ասացին. էլ ինչ կարող էի անել, շատ տխրեցի, որ եղբայրս չկա. մնացինք երկու քույր:

Այդ տարվա օգոստոս ամսին եկան թուրք ծառայողները և մեզ բոլորիս տարան: Ամեն գյուղ մտնելիս մի քանի երեխա թողնում էին և ասում. «Մինչև գանք, ոչ ոքի չտաք այս երեխաներին, քրոջս ու ինձ բաժանեցին տարբեր տներում: Ապրեցինք մինչև աշուն: Իմ տերերը մարդ ու կին էին: Մի օր հորթը տարա արածեցնելու, բայց կորավ: Էլ տուն չմտա վախից: Մեկը ինձ տեսավ, բերեց մոլլայի տուն, ուներ մի տղա ու մի աղջիկ: Այստեղ մնացի մինչև հունվար ամիսը: Երբ ռուսական թոփերի ձայնը լսեցին, նրանք փախան: Երկու օրից վերադարձան:

Մեկ էլ եկան պատրոնտաշներով մեր հայ տղաները. ի՞նչ տղաներ էին, ի՞նչ հայեր: Երեխաներ էին հավաքում: Երկուսը մնացին մոլլայի տանը, ինձ չարոխ կարեցին: Առավոտյան հայ զինվորները առաջարկեցին իրենց հետ գնալ, ես գնացի: Մինչ այդ ոտքերս վերքոտվել էին: Տնական դեղ պատրաստեցին, քսեցին: Լավացան: Տաս օր

մնացինք այստեղ: Ձիմվորները ինձ բերեցին Խնուսի շտաբ: Մեծը պարոն Բաղդասարն էր բոյով, սպիտակ մագերով: Տաս օր էլ մնացի մեր ծանոթներից մեկի տանը: Ես մենակ էի: Ապա տարան որբանոց: Նոր շորեր տվին, բուխարի փափախ, երկար գուլպաներ, ճերմակ հաց: Ամեն օր պարոն Բաղդասարը գալիս, ստուգում էր:

Մի օր էլ մի ձիավոր եկավ՝ երկու երեխա ձիու թամբին. մեկը քույրս էր՝ Անիկը, ես շատ ուրախացա: Մնացինք Խնուսում մինչև աշուն: Աշնան վերջին ամիսն էր (1916 թ.), իմացվեց, որ թուրքը նորից հարձակվելու է: Լցրին մեզ սելերը: Հարամիկի մոտից էինք անցնում, որ մոտ էր Քաղքիկ գյուղին. նայեցի ու լաց եղա, նստեցի ու լաց եղա: Սուրադ (Արածանի) գետի ափով էինք գնում: Բերեցին մեզ Դուբաղ. բոլորը գետնափոր տներ էին: Եփել էին գարե շիլա: Մի քանի օր այստեղ մնացինք: Ապա տարան Ալեքսանդրապոլ: Երկու ամիս (1917) մնացինք Ալեքսանդրապոլում:

Երեխաներին սկսեցին բաժանել. որին Ախալքալաք, որին Շուշի, իսկ ինձ տարան Ջալալոլլի (Ստեփանավան), որտեղ շատ չմնացինք: Այստեղից էլ մեզ նորից բաժանեցին. բոլոր երեխաներին մի օրվա ուտելու պաշար տվեցին և ճանապարհ դրին դեպի Թիֆլիս:

Վագոններով եկանք Ղարաքիլիսա: Մի շաբաթ էլ այստեղ մնացինք: Ասացին՝ կարճ ճանապարհով գնանք (թուրքերը բռնել էին երկաթգիծը): Գնացին հետախուզության՝ ստուգելու ճանապարհի անվտանգությունը:

Մուկի պես թրջված ետ վերադարձանք և մի երկու օր մնացինք: Եկանք Ալավերդի: Գնացքը չէր գնում Այրում, ճանապարհը փակ էր: Մի կերպ հասանք Այրում: Հումուխաշ ճաշ էին տալիս: Ուռքով եկանք Սադախլու կայարան: Գնացքը չէր աշխատում, գծերը քանդել էին: Սկսեցինք ուռքով գնալ. շատ երեխաներ մնացին ճանապարհներին, իսկ մենք մի կերպ անցանք այդ դժվարությունները:

Մութն ընկավ: Քանդված, երկհարկանի տուն կար, հողե հատակ ուներ: Նստեցինք գետնին: Մեր աղջիկներից Անուշին թուրքերը բռնությամբ փախցրին: Դաստիարակներից մեկն էլ թողեց գնաց, մնաց մեկը: Անգլիացի զինվորներ երևացին. մեզ շրջապատող թուրքերը հեռացան: Հասանք Թիֆլիս:

Մեզ դիմավորեցին Նավթլուղ կայարանում: Տաք սուպ (ջրի կերակուր) տվեցին և տարան մի տուն, որտեղ լցվել էր ամբողջ գաղթականությունը, և մենք էլ մնացինք մի տաս օր: Եկան բժշկական քննություն արեցին և բաժանեցին տարբեր որբանոցների վրա: Ինձ տարան Ծիրանավոր, որտեղ բուժեցին գլխիս վերքերը: Ապա՝ Միրզոյան որբանոց: Գեղեցիկ շենք էր՝ մրգի ծառերով, խաղողի թաղարներով: Քույրս Ներսիսյան վարժարանում էր, երկհարկանի՝ նկուղով: Սովորում էինք մինչև 1919 թվականը: Ամերիկացին ուզեց մեզ տանել Ամերիկա, հայ կառավարությունը թույլ չտվեց: Ամեն ինչ ընթանում էր խաղաղ: Բայց մի օր էլ իմացանք, որ մեզ որբերիս տեղափոխում են Ղարս (Կարս) քաղաք, որ ջարդված ու ավերված էր թուրքերի կողմից:

1919 թիվն էր, գարուն: 1920 թ. հոկտեմբերին թուրքը գրավեց քաղաքը, և մենք մնացինք գերի: Թուրքերին ճանապարհ ցույց տվող դավաճան հայերին կախեցին, քաջալացրել էին ու քաղաքով պտտեցրել: Սեպուհի զորքերը կարգին հագուստ չունեին: Հայկական զորքը չկարողացավ կայարանը պաշտպանել: Այստեղ ևս

սպանություններ և ավերումներ եղան. էլ հայ երեխային խշտիկի (սվինի) վրա առնել և մոր հետ ջուրը գցել, էլ տղամարդկանց շորերը հանել, վիզը կտրել, աչքերը հանել, էլ տկլոր մարդուն ծնեռվա սառնամանիքին գետը մտցնել, զենք պահանջել և այլն:

1920 թ. փետրվարին մեզ լցրին վագոնները և տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) որբանոցները (Սևերսկի, Կազաչի պոստ):

1920-1927 թվականը, փոքր ընդմիջումներով, մնացինք ամերիկյան որբանոցում: Սովորեցի մինչև մանկավարժական տեխնիկումի չորրորդ կուրս: Լավ տիրապետեցի ասեղնագործության գաղտնիքները:

1927 թ. որբանոցի աղջիկներով խելք խելքի տալով՝ որոշեցինք գնալ Սուխումի քաղաք՝ աշխատանքի: Բաթումիում նավ նստելիս՝ Սուխում գնալու, պատահաբար հանդիպեցի Բաղդասար Պետրոսյանին, որը ինձ նման որբ էր Մուշի Սոխգոմ գյուղից ու զրկվել էր ազգութարեկամից: Մենք լեզու գտանք, հարմարվեցինք, կազմեցինք ընտանիք: Մեզ հետ էր ապրում Բաղդասարի հորեղբոր տղա Առաքելը: 1936 թ. հունիսին ծանր հիվանդությունից հետո նա 28 տարեկանում վախճանվեց՝ խորը վիշտ պատճառելով մեզ: 1941 թ. ամուսնուս տարան բանակ (Երկրորդ համաշխարհային): Ամենամեծ տղաս 13 տարեկան էր, ամենափոքրս՝ աղջիկս, 2 ամսվա: Պատերազմի այդ ամբողջ տարիներին իմ երեխաները շատ առողջ մնացին: Իսկ պատերազմից հետո երկու երեխաներս մահացան մի տարվա մեջ (1949-1950): Երկու տղաներս ու փոքր աղջիկս պետական համալսարան ավարտեցին Երևանում: Տղաներս մնացին Երևանում: Երկու աղջիկներս ամուսնացան: Բոլորից հետո իմ խեղճ ամուսնուցս զրկվեցի (1971 թ.), որի հետ դեռ կյանքի երկար ճանապարհ կար անցնելու և հարցեր լուծելու: Հիմա մնացել են մենակ, ապրում են Բաթումում»:

*Մարգարիտ Պետրոսյան
1972 թ. Բաթում*

Մորս խոսքերից

«Կոտորած չի եղել, ո՞վ ասաց, որ չի եղել... Ահա դարսեցի Արփիկը (խնամին – Գ. Պ.), քրոջը տարել են, մոր մատները կտրել են մատանու համար»:

«Մենք չենք կոտորել...» , – սատանա՞ն է կոտորել»:

«Ո՞վ է կոտորել, գետինը մտնե՞ք, հիմա ով կա, որ կոտորեք, տարաք աղջիկներին, թրքացրիք»:

«Հայերը չունեն պաշտպան: Ձենք պիտի ունենան, սկզբից պիտի ունենային»:

Բաթում քաղաքում երկրից գաղթած մեր գյուղացիները

Բաթումը ծովափնյա քաղաք լինելով՝ սկսած XIX դարի 80-ականներից դարձել է հանգրվան երկրից գաղթած հայերի համար, մանավանդ 1895-ից և 1915 թ. մղձափանջային կոտորածներից հետո:

Ես կթվարկեմ միայն մեր գյուղից՝ Սոխգոմից, տարագրված ընտանիքներին, որոնց մասին խոսք չկա մեր պատմության գրքերում կամ գիտական աշխատություններում.

1. Հովհաննիսյան Սկրտիչ (Մճո): Երեխաները՝ Աղավնի, Հովհան, Դանիել, Աստղիկ: Կինը՝ Մարիամ, նույն գյուղից:
2. Ադամյան Սեդրակ (Սեթո): Երեխաները՝ Լուսիկ, Հովսեփ, Սկրտիչ, Ասյա: Կինը՝ Մարուս: Մարիամի եղբայրն է:
3. Հարությունյան Բղդիկ (Բաղդասար): Երկու զավակ (աղջիկ, տղա):
4. Մանուկ: Երեխաները՝ Սարգիս, Ազնիվ, Արամ, Արշալույս: Կինը՝ Խանիկ:
5. Ստեփանյան Ռուբեն: Երեխաները՝ Լևոն, Եղիազար, Միսաք, Անդրանիկ և քույրը: Կինը՝ Սիրան: Երկրորդ կնոջից չորս երեխա նաև:
6. Հարությունյան Մուշեղ: Երեխաները՝ Արմենակ, Արիստակ, Թամար: Կինը՝ Ֆերուսյակ:
7. Հովհաննիսյան Մանուկ: Երեխաները՝ Գոհար, Լուսիկ, Մարիամ, Գևորգ, Սարգիս (Չառլիկ): Կինը՝ Նանուխ:
8. Ասատրյան Արտաշ: Երեխաները՝ Սուրիկ, Ջորիկ: Կինը՝ Արուսյակ:
9. Հակոբյան Թումաս: Երեխաները՝ Հայկ, Շուշիկ, Հրանուշ, Ռուբեն, Գրիգոր: Կինը՝ Եղիս:
10. Հակոբյան Մուքայել: Երեխաները՝ Աբեթ, Պողոս, Անդրանիկ, Սիրան, Օֆիկ: Երկրորդ կինը՝ Եղիս:
11. Հովհաննիսյան Բաղդասար (Բադո): Երեխաները՝ Վարդուշ, Թորգոմ, Խանիկ, Ավետիք: Կինը՝ Փերուզ:
12. Պետրոսյան Բաղդասար, Պետրոսյան Առաքել: Բաղդասարի երեխաները՝ Հակոբ, Պետրոս, Արշալույս, Գասպար, Հեղինե, Գայանե: Կինը՝ Մարգարիտ:
13. Հլո: Թոռը՝ Ռաֆիկ: Տատը՝ Մակո, ֆիդայի Սեյդո Պողոսի կրտսեր քույրը:
14. Սուքիաս (Սուկո): Երեխաները՝ երկու աղջիկ: Կինը՝ Մանուշակ: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից չվերադարձավ:
15. Սմբատ: Երեխաները՝ Վարդգես, Ազատ, Գևորգ: Կինը՝ Բեզո:
16. Հմայակ: Երեխաները՝ Բաղդիկ, Մանուշակ: Առաջին Համաշխարհային պատերազմից չվերադարձավ:
17. Սողոմոն- Սողո, երկու երեխա՝ տղա, աղջիկ: Կինը՝ Ջունիկ:

Բաղդասարի և Առաքելի հորեղբայր Բարսեղ Պետրոսյանը իր կնոջ՝ Մուշի քաղաքացի Ալմաստի հետ Ֆրեզնոյում, 1929 թ.

Բաղդասարը (մեջտեղում), Առաքելը և Մարգարիտը՝ ձեռքին Հակոբ որդին, Բաթում, 1928 թ.

Բաղդասարի եղբայր Առաքելը 1936 թ. Բաթում

Բաղդասարը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ

Բաղդասարի և Առաքելի հորաքրոջ աղջիկը՝ Մարիամը (1951թ. Բաթում)

Մարգարիտը (Արփիկ թոռան հետ, Բաթում)

Մարգարիտի քույր Անահիտը (Անիկը)

Անահիտի ամուսին Նավասարդը (զոհվել է Երկրորդ համաշխարհայինում)

Անահիտի և Նավասարդի դուստր Էմման

Անահիտի և Նավասարդի որդին՝ Լեոնարդը

Բաղդասարի և Մարգարիտի որդին՝ Պետրոսը

*Բաղդասարի և Մարգարիտի դուստրը՝
Արշալույսը*

*Բաղդասարի և Մարգարիտի որդին՝
Գասպարը*

Բաղդասարի և Մարգարիտի
դուստրերը՝ Յեղինեն և
Գայանեն

Հորաքույր Մարիամի որդին՝
Հովհաննեսը և Հակոբը

Հակոբը և որդին՝ Առաքելը

Հակոբ Պետրոսյան, Իմ հայրենագրկված ծնողների ողիսականը – Հուշագրության մեջ ներկայացված են Հայոց Մեծ եղեռնի ժամանակ հայրենի Մշո դաշտից ու Խնուսից տարագրված որբացած երեխաների պատմության տխուր դրվագները, որ ծնողներից ու հարազատ բնօրրանից զրկվելով ու կոտորածների արհավիրքներից անցնելով՝ ապաստան են գտնում Արևելյան Հայաստանում բացված Ամերկոմի որբանոցներում և ապա նոր բնակավայրում ստեղծում իրենց ընտանիքները:

Акоп Петросян, Одиссея моих лишенных родины родителей –

1915

Hakob Petrosyan , The Odessey of my expatriated parents – The memoir presents some sorrowfull episodes from the life story of children who were orphaned and expatriated from their native land during the Great Genocide of Armenians in 1915. Deprived of their families and their fatherland, having suffered all the calamities of the massacres they found themselves in the asylums of AmerCom in Yerevan and Alexandropole,thus surviving and later starting their own families.

*Հակոբ Պետրոսյան – բանասիր. գիտ. թեկնածու, «Պատմություն և մշակույթ»
գիտական հանդեսի խմբագիր*

